

Θέματα Ιστορίας της Εκπαίδευσης

ΕΞΑΜΗΝΙΑΙΑ ΕΚΔΟΣΗ
ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ (ΕΛ.Ε.Ι.Ε.)

ΤΕΥΧΟΣ 2 ΑΝΟΙΞΗ 2003

Ατραπός

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

<i>Σήφης Μπουζάκης</i>	7	Πρόλογος
<i>Dieter Lenzen</i>	9	Historiographie und Pädagogik. Zum Stand und zur Zukunft der Historiographiediskussion in der Deutschen Erziehungswissenschaft
<i>Σοφία Ηλιάδου-Τάχου</i>	25	Η εκπαιδευτική πολιτική του ελληνικού κράτους στις Νέες Χώρες την περίοδο 1918-1927: Το παράδειγμα του νομού Φλώρινας
<i>Βάσω Θεοδώρου Δέσποινα Καρακατσάνη</i>	55	Το κίνημα της υκαίθριας αγωγής τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα. Κοινωνική αντίληψη και ιατρικο-παιδαγωγικές αναζητήσεις
<i>Παναγιώτης Καρακατσάνης Αθανάσιος Καραφύλλης</i>	79	Οι δάσκαλοι του Σχολείου Εργασίας
<i>Γεράσιμος Κουστουράκης</i>	105	Η βυζαντινή ιστορία μέσα από τη γλώσσα των εικόνων: Η περίπτωση των σχολικών εγχειριδίων Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης (1969-2003)
<i>Αντώνιος Σμυρναίος</i>	127	Έλληνες σπουδαστές στο Προτεσταντικό Κολέγιο της Μάλτας (1846-1865)
<i>Πέτρος Τράντας Γιώργος Κόκκινος</i>	145	Η ιστορία του μαθήματος της Ιστορίας στην Ιταλία και οι σύγχρονες πραγματικότητες και προοπτικές

ΒΙΒΛΙΟΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ

<i>Διονύσης Ν. Γράβαρης</i>	171	Προς μια γενεαλογία του Ελληνικού Δημοσίου Πανεπιστημίου
-----------------------------	-----	--

ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ ΚΟΥΣΤΟΥΡΑΚΗΣ*

Η βυζαντινή ιστορία μέσα από τη γλώσσα των εικόνων: Η περίπτωση των σχολικών εγχειριδίων Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης (1969-2003)

Περίληψη

Στην παρούσα μελέτη επιχειρείται η προσέγγιση της σχολικής ιστοριογραφίας για το Βυζάντιο, όπως αυτή αναδεικνύεται από το περιεχόμενο των εικόνων των σχολικών εγχειριδίων Ιστορίας του Δημοτικού Σχολείου, που εκδόθηκαν από τον Οργανισμό Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων (περίοδος έγκρισης και έκδοσης του μοναδικού σχολικού εγχειριδίου ιστορίας κατά τάξη για το Δημοτικό Σχολείο: 1969-2003). Κατά την ανάλυση και επεξεργασία του ερευνητικού μας υλικού μάς απασχόλησε η προσέγγιση των εξής ερευνητικών ερωτημάτων: 1) Ποια είναι η χρήση των εικόνων στις σελίδες των εξεταζόμενων διδακτικών βιβλίων για την προώθηση της περί Βυζαντίου σχολικής ιστοριογραφίας; 2) Ποια είναι η σχέση μεταξύ του περιεχομένου των κειμένων και της εικονογράφησης για την προώθηση της ιστορικής γνώσης; 3) Πώς συμβάλλουν οι εικόνες στην παρουσίαση και κατανόηση της ιστορικής γνώσης; και 4) Ποιες όψεις της βυζαντινής ιστορικής πραγματικότητας προβάλλονται και προωθούνται μέσα από τις εικόνες;

Abstract

The present study attempts the approach of the school historiography about Byzantium, as it arises from the images content of Primary School history textbooks, which was published from Textbook Publishing Organization (period

* Διδάκτορας Επιστημών Αγωγής του Πανεπιστημίου Πατρών, Διδάσκων (Σ.Ε.Π.) στη Σχολή Ανθρωπιστικών Σπουδών του Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίου.

of the unique history textbook edition for each class of Primary School: 1969-2003). Our research questions were the following: 1) Which is the picture use in the pages of the textbooks we study about the promotion of Byzantium school historiography? 2) Which is the relationship between the textbook content and the illustration used for the promotion of the historical knowledge? 3) How images contribute to the presentation and understanding of historical knowledge? And, finally, which aspects of historical reality about Byzantium show off from the use of images?

1. Εισαγωγή

Τα ελληνικά σχολικά εγχειρίδια αποτελούν πρακτική εφαρμογή του αναλυτικού προγράμματος (Α.Π.) των διαφόρων γνωστικών αντικειμένων και εμφανίζονται ως οι στυλοβάτες για την οικοδόμηση του σχολικού μαθήματος. Τα βιβλία ιστορίας, ειδικότερα, λόγω του πνεύματος και της πρακτικής τους εφαρμογής στο πλαίσιο της σχολικής τάξης αποτελούν συστατικό στοιχείο της θεσμικής υπόστασης του ιστορικού μαθήματος (Μονιού, 2002). Σημαντικό στοιχείο του περιεχομένου των διδακτικών βιβλίων είναι οι εικόνες. Αυτές αποτελούν θεσμοθετημένο οπτικό λόγο, που στοχεύει στο να βοηθήσει στην επίτευξη των γενικότερων και ειδικότερων διδακτικών στόχων των διαφόρων διδακτικών ενοτήτων (Stray, 1993). Ωστόσο, για να τελεσφορήσει η επιδίωξη αυτή, πρέπει οι εικόνες να είναι ευκρινείς, να έχουν τοποθετηθεί σε κατάλληλα σημεία του περιεχομένου των εγχειριδίων και να συμφωνούν με το θέμα των διδακτικών ενοτήτων, τις οποίες και συνοδεύουν. Όταν υπάρχει κακοταίριασμα των εικόνων ή ασυμφωνία τους με το θέμα αναφοράς, τότε ο αναγνώστης παρενοχλείται όσον αφορά την πρόσληψη του νοήματός τους, οπότε εντυπώνονται στο νου του μεμονωμένα κι αποσπασματικά πληροφορικά τους στοιχεία ή προκαλείται σύγχυση (Peek & Jans, 1985 - Woodward, 1989 - Alleman & Brophy, 1994).

Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1960 σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες ασκήθηκαν πιέσεις από τους παιδαγωγούς και τους εκπαιδευτικούς σχετικά με την πλαισίωση, σε μεγαλύτερο βαθμό, του περιεχομένου των σχολικών εγχειριδίων γλώσσας και ιστορίας με εικόνες (Roux, 1970). Δηλαδή, με τον τρόπο αυτό, επαχρήστε η εκμετάλλευση του γεγονότος ότι οι εικόνες μπορούν να αναπαραστήσουν με ελκυστικό τρόπο τις διάφορες όψεις του περιεχομένου των κειμένων και να διευκολύνουν την κατανόηση των προσφερόμενων γνώσεων από τους μαθητές. Κι αυτό με την προϋπόθεση ότι οι εικόνες που χρησιμοποιούνται

πρέπει να είναι σαφείς, ευκρινείς, ελκυστικές και τα μηνύματά τους ν' ανταποκρίνονται στο ηλκυστικό και ψυχοπνευματικό επίπεδο των μαθητών.

Στην εργασία μας επιχειρείται η προσέγγιση της περί Βυζαντίου σχολικής ιστοριογραφίας, όπως αυτή αναδεικνύεται από το περιεχόμενο των εικόνων των σχολικών εγχειριδίων Ιστορίας του Δημοτικού Σχολείου της περιόδου 1969-2003.

2. Βυζάντιο και Εικονογράφηση

Οι όροι «Βυζαντινή Αυτοκρατορία» (Β.Α.) και «Βυζάντιο» αποτελούν νεολογισμούς, όντας εφευρήματα των ομνιστών ιστοριογράφων του μεσαίωνα προκειμένου να δηλωθεί η κρατική οντότητα της Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, που από το έτος 330 μ.Χ. είχε ως πρωτεύουσα την Κωνσταντινούπολη. Συνεπώς δεν εκφράζουν την αυτοσυνειδησία των κατοίκων της Αυτοκρατορίας, που πίστευαν ότι ήσαν Ρωμαίοι πολίτες, Χριστιανοί Ορθόδοξοι το θρήσκευμα και κάτοικοι του ανατολικού τμήματος της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας (Mango, 1988). Τα βασικά χαρακτηριστικά της Β.Α. θα μπορούσαν, με συντομία, να συνοψισθούν στα εξής:

- Μεγάλο μέρος ερευνητών συνδέει την ίδρυση της Β.Α. με τη βασιλεία του Μ. Κωνσταντίνου και τα εγκαίνια της νέας πρωτεύουσας (Runsiman, 1969 - Χριστοφιλοπούλου, 1978 - Ahgweiler, 1992a).
- Η Β.Α. αποτέλεσε συνέχεια της Ρωμαϊκής με πολίτευμα τη συγκεντρωτική μοναρχία. Ο αυτοκράτορας, ακολουθώντας τη ρωμαϊκή παράδοση, εκλεγόταν τυπικά από τρία συνταγματικά όργανα (στρατός, σύγκλητος, λαός), που όμως βρίσκονταν υπό τον έλεγχό του. Γι' αυτό και ήταν πάντοτε σε θέση να επιβάλλει το διάδοχό του (Runsiman, 1969 - Χριστοφιλοπούλου, 1978 - Treadgold, 1997).
- Η Β.Α. στηρίχθηκε στους θεσμούς και τους κανόνες δικαίου του μεταγενέστερου ρωμαϊκού κράτους, χρησιμοποίησε την ελληνική γλώσσα, πρόβαλε και διατήρησε την ελληνική παιδεία και θέσπισε το Χριστιανισμό ως την επίσημη και τη μόνη αποδεκτή θρησκεία (Ζακυθινός, 1989 - Ντυοπίς, 1991). Ο Χριστιανισμός αποτέλεσε το συνεκτικό στοιχείο που ένωσε όλα τα κοινωνικά στρώματα και τους λαούς της πολυεθνικής αυτοκρατορίας (Fox, 1988). Οι Βυζαντινοί θεωρούσαν ότι το κράτος τους ήταν έργο της Θείας Πρόνοιας με στόχο την εξάπλωση του χριστιανικού λόγου στον κόσμο για τη σωτηρία των ανθρώπων. Γι' αυτό και προσπαθούσαν να σωθούν ζώντας μέσα στα πλαίσια της Αυτοκρατορίας ως υπήκοοι: α) του

αυτοκράτορα, που ανακατόπτριζε την επουράνιο αρχή του μοναδικού Θεού στη γη, και β) της Εκκλησίας, που υπαγόρευε το μοναδικό δρόμο της μεταφυσικής σωτηρίας τους (Beck, 1992 - Ahgweiler, 1992b).

- Η συνεργασία κράτους και Εκκλησίας υπήρξε στενή. Από αυτήν η Εκκλησία αποκόμισε πλούσια υλική κρατική ενίσχυση και υποστηρίχθηκε στο ιεραποστολικό της έργο και στους αγώνες εναντίον των εχθρών της. Επίσης, συχνά, η κρατική πολιτική επηρεαζόταν από την Εκκλησία. (Runsiman, 1969 - Baynes, 1983 - Beck, 1992). Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η μεταχείριση των Αρμενίων, που αντί της ανοχής των θρησκευτικών τους πεποιθήσεων (μονοφυσίτες) επιλέχθηκε ο δρόμος της σκληρής αντιμετώπισής τους για την εμβόλη της ορθής πίστης. Αποκαλυπτικός της σχέσης κράτους και Εκκλησίας είναι ο όρος «καισαροπαπισμός», που υποδηλώνει την ιεραρχική προτεραιότητα του αυτοκράτορα έναντι του πατριάρχη. Η προτεραιότητα αυτή είναι ιδιαίτερος αισθητή στην περίπτωση των Οικουμενικών Συνόδων, που τις συγκαλούσε ο αυτοκράτορας, προέδρευε στις συνεδριάσεις τους και διέθετε τη δυνατότητα για τον επηρεασμό ακόμη και των αποφάσεών τους (Baynes, 1983).
- Ο βυζαντινός πολιτισμός είναι σύνθετος, διότι προέκυψε από την εξελικτική συγχώνευση, μετά από περιόδους κρίσεων κι έντονου ανταγωνισμού, των στοιχείων της ειδωλολατρικής ελληνιστικής παιδείας και της ρωμαϊκής και χριστιανικής παράδοσης. Η θρησκευτική πολιτισμική δημιουργία, που είναι ιδιαίτερα έντονη στο χώρο της χριστιανικής τέχνης και αρχιτεκτονικής, συνδέεται με την πεποίθηση των Βυζαντινών σχετικά με τη ζωντανή παρέμβαση του Θεού στην ιστορία για την προστασία και τη μακραίωνη διατήρηση του κράτους τους (Baynes, 1983 - Beck, 1992).

Η μελέτη της ιστορίας της Β.Α. για τους Έλληνες θεωρείται πολύ σημαντική και στο σύγχρονο αναλυτικό πρόγραμμα της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης προβάλλεται ως εμβαθλημένη, διότι συμβάλλει στην οικοδόμηση της ιστορικής συνέχειας του ελληνικού έθνους (ΥΠ.Ε.Π.Θ., Π.Ι., 1988). Η προώθηση της βυζαντινής σχολικής ιστοριογραφίας γίνεται μέσα από το αντίστοιχο διδακτικό βιβλίο, που για το μαθητή αποτελεί εργαλείο μάθησης και πεδίο αναφοράς της ιστορικής γνώσης. Αναπόσπαστο και πολύ σημαντικό στοιχείο του περιεχομένου των σύγχρονων εγχειριδίων ιστορίας είναι η εικονογράφηση, που μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως κίνητρο για την ανάγνωση του ιστορικού κειμένου, ως στοιχείο εξωραϊσμού και πληροφόρησης και ως σημείο εκκίνησης του προβληματισμού για τη διενέργεια του ιστορικού μαθήματος (Μονιότ, 2002).

Ως «εικονογράφηση» εννοούμε τα διάφορα είδη εικόνων που αποτελούν επιλογές από ένα σύνολο θεμάτων του φωτογράφου, του ζωγράφου ή του σκιτσογράφου και χρησιμοποιούνται για την αναπαράσταση της πραγματικότητας. Πρόκειται, δηλαδή, για φωτογραφίες, ζωγραφικές απεικονίσεις προσώπων ή γεγονότων (σκηνογραφία), γραφικές παραστάσεις, σκίτσα ή εικονογραφήματα και χάρτες (Berger, 1993).

Η εικόνα μπορεί να διαδραματίσει ρόλο προγνωστικό, αναμνηστικό ή διαγνωστικό, καθώς μπορεί να φανερώσει, αντίστοιχα, αυτό που θα συμβεί, αυτό που συνέβηκε ή αυτό που τώρα υφίσταται (Barthes, 1981). Για την αναγνώριση και την ερμηνεία της ο αναγνώστης επηρεάζεται από τις προηγούμενες σχετικές γνώσεις και αντιλήψεις του (Bellmer, 1993 - Berger, 1993). Η εικόνα αποτελεί ένα υλικό σημείο δύο διαστάσεων και υπάρχει ανεξάρτητα από τις οντότητες που παρουσιάζει. Πρόκειται για ένα δι-πρόσωπο τεμάχιο οπτικής αναπαράστασης με συμβατικό τρόπο προσώπων, πραγμάτων ή φαινομένων εξαιτίας της ομοιότητάς της με αυτά (Barthes, 1981). Η «εικόνα-σημείο» αποτελεί πολιτισμικό προϊόν που ερμηνεύεται με βάση: α) τα κοινωνικά, πολιτισμικά και ψυχολογικά χαρακτηριστικά εκείνου, που την επέλεξε ή τη δημιούργησε, και β) το περιεχόμενο της ιστορικής συγκυρίας εντός της οποίας εμφανίζεται (Kress & van Leeuwen, 1998). Η δύναμη της εικονογράφησης έγκειται στο ότι αποτελεί την κορυφαία στιγμή συγκεκριμενοποίησης του παρατηρήσιμου κόσμου, του αφηρημένου, του αόριστου ή του απίθανου, καθώς όλα αυτά παίρνουν τη μορφή συγκεκριμένων εικόνων ή σχεδίων και αποτυπώνονται στο χαρτί (Μαρινίδης, 1991). Για την κατανόηση και την ερμηνεία των διαφόρων εικονικών στοιχείων είναι απαραίτητο να λαμβάνονται υπόψη τα δεδομένα της εκάστοτε ιστορικής συγκυρίας, εντός της οποίας αυτά παράγονται, όπως και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τόσο του δημιουργού όσο και της ομάδας αναφοράς.

Ως αναγνώσιμη εικόνα θεωρείται εκείνη που: α) έχει σχέση με το νόημα του κειμένου, β) οι λεπτομέρειές της δίνονται με διακριτικό τρόπο, ώστε ο θεατής να μπορεί εύκολα να τις ανακαλύψει, γ) αποδίδει το βάθος και την κίνηση και δ) είναι σαφής, διότι είναι δύσκολη η ανάγνωση των εικόνων, στις οποίες δεν διακρίνεται με σαφήνεια η μορφή από το βάθος (Shulevitz, 1985).

Η εικονογράφηση ανάλογα με τη λειτουργία της διακρίνεται σε: α) ερμηνευτική, όταν οι εικόνες επεκτείνουν το νόημα του κειμένου ή χρησιμοποιούνται για να δοθούν πληροφορίες χωρίς την υποστήριξη εκείνου και β) αφηγηματική, όταν αντανακλώνται οι λέξεις και το νόημα συγκεκριμένων σημείων του κειμένου (Spink, 1990). Σημαντική μπορεί ν' αποδειχθεί η κατάλληλη προσέγγιση της ιστορίας μέσα από εικόνες έργων τέχνης, διότι,

έτσι, το υποκείμενο βοηθείται στο να τοποθετήσει τον εαυτό του μέσα στην ιστορική διαδρομή και ν' αντλήσει χρήσιμα συμπεράσματα για τις επιδράσεις του παρελθόντος στο παρόν (Berger, 1993).

Η διδακτική αξιοποίηση του εικονογραφικού υλικού των σχολικών εγχειριδίων εξαρτάται από τον παράγοντα «δάσκαλος». Ο τελευταίος είναι υποχρεωμένος να τηρεί το επίσημο αναλυτικό πρόγραμμα και να εφαρμόζει τις διευκρινιστικές συνοδευτικές οδηγίες σχετικά με τους διδακτικούς χειρισμούς, που πρέπει να γίνουν, κατά το στάδιο προσφοράς της ιστορικής γνώσης στους μαθητές. Βέβαια, οι συγκεκριμένες οδηγίες αποτελούν ισχυρές ενδείξεις των οριοθετήσεων και των δεσμεύσεων που τίθενται κάθε φορά στη διδακτική πράξη, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι όλοι οι εκπαιδευτικοί ακολουθούν τον ίδιο τρόπο επεξεργασίας της ιστορικής ύλης και ότι δεν διαφοροποιούνται μεταξύ τους ως προς τη διδακτική αξιοποίηση των πηγών ιστορικής γνώσης που τους είναι διαθέσιμες.

Επικεντρώνοντας, στη συνέχεια, το ενδιαφέρον μας στα Α.Π. του ιστορικού μαθήματος, που θεσπίστηκαν και τέθηκαν σε εφαρμογή κατά την περίοδο 1969-2003 σημειώνουμε τα εξής:

- Ως κύριος στόχος της διδασκαλίας της ιστορίας στο Α.Π. του 1969 προβάλλει η καλλιέργεια της εθνικής συνείδησης και η ανάπτυξη του συναισθήματος της φιλοπατρίας μέσα από την κατανόηση κι ανάδειξη της ιστορικής πορείας του ελληνικού έθνους. Η μετάδοση της γνώσης στο μαθητή γινόταν με αφήγηση του ιστορικού μαθήματος από το δάσκαλο (μετωπική διδασκαλία). Συγκεκριμένες οδηγίες για τη χρησιμοποίηση των εικονικών στοιχείων στη διδακτική πράξη δεν παρέχονταν. Ωστόσο, στο Α.Π. γινόταν λόγος για πλουτισμό της σχολικής βιβλιοθήκης με ιστορικούς χάρτες, εικόνες, διαγράμματα και ιστορικά αντικείμενα (ΥΠ.Ε.Π.Θ., 1969). Δηλαδή, κατά την περίοδο αυτή, όπου κυριαρχεί η προσπάθεια αφηγηματικής παρουσίασης των γνώσεων, που περιέχονταν στα κείμενα - διδακτικές ενότητες του σχολικού εγχειριδίου, η διδακτική αξιοποίηση των εικόνων ήταν σπάνια, δυναμική και εξαρτιόταν σαφώς από τις επιλογές του κάθε διδάσκοντα.
- Στο Α.Π. του 1977 δεν υπάρχει διαφοροποίηση διδακτικών στόχων για το μάθημα της ιστορίας. Σε αυτό, όμως, δεν γινόταν καμιά σχετική αναφορά για τα εικονικά στοιχεία, όπως συνέβηκε στην περίπτωση του Α.Π. του 1969. Εδώ, το ενδιαφέρον επικεντρωνόταν στη χρήση της ιστορικής ύλης με τρόπο που ν' αναδεικνύονται ιδιαίτερα οι σημαντικές προσωπικότητες και το έργο τους, και να φανερώνεται η πολιτισμική προσφορά

του ελληνοισμού στην ανθρωπότητα (ΥΠ.Ε.Π.Θ., 1977).

- Αναφορές για τα εικονικά στοιχεία γίνονται το 1981 στις οδηγίες του ΚΕΜΕ σχετικά με τη χρήση των διδακτικών βιβλίων, όπου και προτείνεται η διδακτική αξιοποίηση όλων των διαθέσιμων πηγών από τις οποίες απορρέει ιστορική γνώση. Πιο συγκεκριμένα, οι ιστορικοί χάρτες θεωρούνται ως βάση για τη διδασκαλία πολλών διδακτικών ενοτήτων, ενώ και οι εικόνες του σχολικού εγχειριδίου μπορούν να αποτελέσουν αντικείμενο συζήτησης και να γίνει η ανάλυση του περιεχομένου τους κατά τη διάρκεια του ιστορικού μαθήματος (ΥΠ.Ε.Π.Θ., ΚΕΜΕ, 1981).
- Στο σύγχρονο Α.Π. φαίνεται ότι η εικονογράφηση αποκτά καίριο και ουσιαστικό χαρακτήρα για το κτίσιμο και την προώθηση του ιστορικού μαθήματος. Η προσφορά της ιστορικής ύλης γίνεται, πλέον, τόσο μέσα από το εισαγωγικό κείμενο όσο και από τις εικόνες, τους χάρτες, τα σχεδιαγράμματα και το λοιπό διδακτικό υλικό, που υπάρχει στο περιεχόμενο του σχολικού εγχειριδίου. Έτσι, σε κάθε διδακτική ενότητα τα συνοδευτικά κείμενα, οι εικόνες και οι δραστηριότητες συνδέονται στενά μεταξύ τους διότι ως στόχο έχουν τη στήριξη, την παρουσίαση και την επεξήγηση των ιστορικών γνώσεων, που αναφέρονται στο εισαγωγικό κείμενο. Πιο συγκεκριμένα, από τις παρεχόμενες στο δάσκαλο διδακτικές οδηγίες προκύπτει ότι οι εικόνες μπορούν να χρησιμοποιηθούν κατά το στάδιο της αφόρμησης, όπως και κατά τη διάρκεια της επεξεργασίας της ιστορικής ύλης. Στην τελευταία περίπτωση οι εικόνες συνδέονται με συγκεκριμένες δραστηριότητες και οι μαθητές προτρέπονται να τις παρατηρήσουν και στη συνέχεια ν' ανατρέξουν στα σχετικά κείμενα προκειμένου να διατυπώσουν απορίες και υποθέσεις, να αναφέρουν τις εντυπώσεις τους και να κάνουν συγκρίσεις (ΥΠ.Ε.Π.Θ., Π.Ι., 1988).

Συνοψίζοντας τα παραπάνω σημεία καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι η εικονογράφηση αρχίζει να διαδραματίζει έναν ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο για την προώθηση της ιστορικής γνώσης από τη δεκαετία του 1980 και ύστερα. Και τούτο διότι η διδακτική αξιοποίηση της εικονογράφησης φαίνεται ότι αποτελεί αναγκαίο στοιχείο του διδακτικού χειρισμού των σύγχρονων εγχειριδίων Βυζαντινής ιστορίας για το Δημοτικό Σχολείο.

3. Ερευνητικά Ερωτήματα - Μεθοδολογία

Στην παρούσα εργασία θα μας απασχολήσει η απάντηση στα εξής ερευνητικά ερωτήματα:

- 1) Ποια είναι η χρήση των εικόνων στις σελίδες των εξεταζόμενων διδακτικών βιβλίων για την προώθηση της περί Βυζαντίου σχολικής ιστοριογραφίας;
- 2) Ποια είναι η σχέση μεταξύ του περιεχομένου των κειμένων και της εικονογράφησης για την προώθηση της ιστορικής γνώσης;
- 3) Πώς συμβάλλουν οι εικόνες στην παρουσίαση και κατανόηση της ιστορικής γνώσης;
- 4) Ποιες όψεις-πλευρές της βυζαντινής ιστορικής πραγματικότητας προβάλλονται και προωθούνται μέσα από τις εικόνες;

Η έρευνα επικεντρώνεται στις σελίδες των παρακάτω εγχειριδίων, που αναφέρονται στο Βυζάντιο (αφετηριακό σημείο: η περίοδος της αυτοκρατορίας του Μ. Κωνσταντίνου - καταληκτικό σημείο: η άλωση της Πόλης από τους Τούρκους το 1453) και τα οποία ανήκουν στην περίοδο έκδοσης του μοναδικού σχολικού εγχειριδίου Βυζαντινής ιστορίας από τον Οργανισμό Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων:

- Κλειδάς, Δ.Ν. (1969). *Ιστορία Ρωμαϊκή και Βυζαντινή δια την Ε΄ τάξιν των Δημοτικών Σχολείων* (Αθήνα, Ο.Ε.Δ.Β.) (Από εδώ και στο εξής θα αναφέρεται με την κωδική ονομασία **II**) [Περίοδος χρησιμοποίησης: 1969-1974].
- Βουγιούκας, Αρ. (1975) *Ρωμαϊκή και Βυζαντινή Ιστορία Ε΄ Δημοτικού* (Αθήνα, Ο.Ε.Δ.Β.) (**I2**) [Περίοδος χρησιμοποίησης: 1975-1986].
- ΥΠ.Ε.Π.Θ., Παιδαγωγικό Ινστιτούτο (1987). *Στα Βυζαντινά χρόνια. Ιστορία Ε΄ τάξης* (Αθήνα, Ο.Ε.Δ.Β.) (**I3**) [Περίοδος χρησιμοποίησης: 1987-1996].
- ΥΠ.Ε.Π.Θ., Παιδαγωγικό Ινστιτούτο (1999). *Στα Βυζαντινά χρόνια. Ιστορία Ε΄ Τάξης* (Αθήνα, Ο.Ε.Δ.Β.) (**I4**) [Περίοδος χρησιμοποίησης: 1997-2003].

Η εικονογράφηση αποτελεί ένα σύνθετο οπτικό λόγο που συντίθεται, συνήθως, από δύο αλληλένδετα στοιχεία-μέρη: το εικονικό και το λεκτικό. Ο οπτικός αυτός λόγος μπορεί ν' αναλυθεί με την εφαρμογή αξιόπιστων ερευνητικών μεθόδων, όπως συμβαίνει και με τα κείμενα. Για την προσέγγιση, λοιπόν, του ερευνητικού μας υλικού θα χρησιμοποιήσουμε την ποσοτική και ποιοτική σημειολογική ανάλυση περιεχομένου των εικονικών στοιχείων.

Στην έρευνά μας ως μονάδα ανάλυσης λαμβάνεται το εικονογραφικό στοιχείο, δηλαδή το πλαίσιο εκείνο («καρέ») εντός του οποίου γίνονται οι αναπαραστάσεις των παραγόντων που συνθέτουν την ιστορική γνώση (Μαρπινίδης, 1991). Ως μονάδα συμφραζόμενων, που βοηθά στην ερμηνευ-

τική κατανόηση των εικονικών στοιχείων και στη συσχέτισή τους με το νόημα των διαφόρων διδακτικών ενοτήτων, λαμβάνεται το κείμενο που πλαισιώνεται από αυτά (Krippendorff, 1980 - Weber, 1990). Τα διάφορα εικονογραφικά στοιχεία εντάχθηκαν σε κάποιες από τις ακόλουθες κατηγορίες, που προέκυψαν από τη συστηματική μελέτη των πηγών της έρευνας:

1. *Ιστορικός χώρος*
2. *Ιστορικός χρόνος*
3. *Θεός και ιστορία*
4. *Υποκείμενο της ιστορίας*
 - 4.1. *Σημαντικές προσωπικότητες*
 - 4.2. *Ανώνυμα πρόσωπα - λαός*
5. *Αξιωματώμενα γεγονότα*
 - 5.1. *Πολιτικά στρατιωτικά γεγονότα*
 - 5.1.1. *Αυτοκρατορική αρχή - εξουσία*
 - 5.1.2. *Άμυνα, στρατηγική, εξοπλισμοί*
 - 5.1.3. *Πολεμικές σκηνές - στρατιωτικές αναμετρήσεις*
 - 5.2. *Θρησκευτική - εκκλησιαστική δραστηριότητα*
 - 5.3. *Βυζαντινός πολιτισμός*
 - 5.3.1. *Γενικότερη πολιτιστική δράση και έργα πολιτισμού*
 - 5.3.2. *Βυζαντινή τέχνη*
 - 5.3.3. *Πνευματική παραγωγή της εκκλησίας*
 - 5.3.4. *Ακριτικό έπος*
 - 5.4. *Παρουσία και πολιτισμική δημιουργία άλλων λαών*
 - 5.5. *Καθημερινότητα, ήθη - έθιμα, λαϊκή δημιουργία.*

Σημειωτέον ότι το εικονογραφικό υλικό, ανάλογα με τα σημειολογικά του χαρακτηριστικά, ταξινομείται σε περισσότερες της μιας από τις παραπάνω κατηγορίες. Εξαιρέση αποτελεί η ταξινόμηση των εικονογραφικών στοιχείων της έρευνας στο πλαίσιο των περιπτώσεων της ίδια κατηγορίας ανάλυσης.

Για την απάντηση στο πρώτο ερευνητικό ερώτημα θα χρησιμοποιήσουμε τους εξής δείκτες (Κουστουράκης, 1992 και 1998): α) το «συντελεστή εικονογράφησης», που αναφέρεται στον αριθμό εικόνων ανά σελίδα σχολικού εγχειριδίου, και β) το «συντελεστή χρήσης εικονογράφησης», που υποδηλώνει τον αριθμό των εικόνων που χρησιμοποιούνται σε κάθε θεματική ενότητα ή κεφάλαιο.

4. Αποτελέσματα - Συζήτηση

Στον Πίνακα 1 παρουσιάζονται τα ευρήματα της έρευνάς μας αναφορικά με τη χρήση των εικόνων στα εξεταζόμενα διδακτικά βιβλία. Δηλαδή δίνονται οι μέσοι όροι των συντελεστών εικονογράφησης και χρήσης εικονογράφησης και ο αριθμός των μονάδων ανάλυσης (εικόνων), που επισημάνθηκαν στο περιεχόμενο κάθε εγχειριδίου. Η στατιστική επεξεργασία του ερευνητικού μας υλικού έγινε με το SPSS. Για την ανίχνευση της σχέσης μεταξύ ποσότητας εικονογράφησης και εξεταζόμενων εγχειριδίων χρησιμοποιήθηκε η ανάλυση διασποράς - ANOVA (Loftus & Loftus, 1988). Για όλους τους στατιστικούς ελέγχους χρησιμοποιήθηκε το επίπεδο σημαντικότητας $\alpha=0,05$ (Παρασκευόπουλος, 1984). Περιγράφοντας τα αποτελέσματα που απεικονίζονται στον Πίνακα 1 σημειώνουμε ότι: 1) στην έρευνά μας εντοπίστηκαν 442 μονάδες ανάλυσης, το μεγαλύτερο μέρος των οποίων ανήκει στην περίπτωση των I3 και I4 εγχειριδίων (ποσοστό 35,8% και 41,6% αντίστοιχα, έναντι 7,2% για το I1 και 15,4% για το I2) και 2) παρατηρείται η βαθμιαία και κατακόρυφη αύξηση των εικονογραφικών στοιχείων (εικόνες ανά σελίδα, εικόνες ανά κεφάλαιο ή θεματική ενότητα, συνολικός αριθμός εικόνων) όσο προχωρούμε από τα προγενέστερα στα μεταγενέστερα σχολικά εγχειρίδια. Από τη στατιστική ανάλυση προέκυψε στατιστικά σημαντική διαφορά μεταξύ των μέσων όρων του συντελεστή εικονογράφησης και του συντελεστή χρήσης εικονογράφησης στα εγχειρίδια που προσεγγίζουμε ($p=0,0001$ και στις δύο περιπτώσεις).

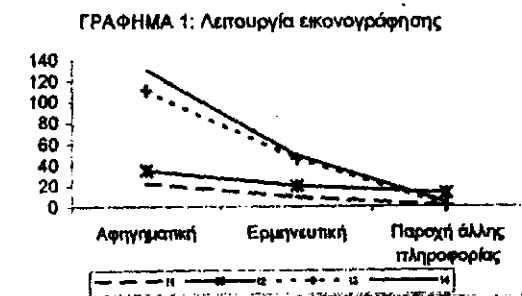
Πίνακας 1

Εξεταζόμενοι παράγοντες	Σχολικά εγχειρίδια			
	I1	I2	I3	I4
Συντελεστής εικονογράφησης	0,25 (0,45)*	0,51 (0,65)	0,81 (0,89)	1,3 (0,94)
Συντελεστής χρήσης εικονογράφησης	2,13 (2,59)	7,56 (3,88)	26,33 (11,24)	29,83 (6,94)
Σύνολο εικόνων (N)	32	68	158	184

(*) Οι τιμές στις παρενθέσεις φανερώνουν την Τυπική Απόκλιση.

Η post hoc λεπτομερής σύγκριση των εγχειριδίων αυτών ως προς τους εξεταζόμενους παράγοντες έδειξε ότι όσον αφορά το συντελεστή εικονογράφησης τα I3 και I4 εγχειρίδια, θεωρούμενα αυτοτελώς, διαφέρουν σε βαθμό στατιστικά σημαντικό συγκρινόμενα με τα I1 και I2 αντίστοιχα. Στις σελίδες του I2 τίθενται σε βαθμό στατιστικώς σημαντικό περισσότερες εικόνες απ' ό,τι στην περίπτωση του I1. Τα I3 και I4 δεν διαφέρουν μεταξύ τους σε βαθμό στατιστικά σημαντικό, αν και στο δεύτερο τίθενται περισσότερες εικόνες ανά σελίδα απ' ό,τι στο πρώτο. Τα εγχειρίδια - πηγές της έρευνας συγκρινόμενα ανά ζεύγη μεταξύ τους διαφέρουν σε βαθμό στατιστικά σημαντικό όσον αφορά το συντελεστή χρήσης εικονογράφησης. Μάλιστα, κατά την εξελικτική διαδρομή από το I1 στο I4, υφίσταται η τοποθέτηση όλο και περισσότερων εικόνων ανά θεματική ενότητα ή κεφάλαιο, γεγονός που υποδηλώνει ότι η εικόνα βαθμιαία αποκτά όλο και μεγαλύτερη σημασία για την προώθηση της ιστορικής γνώσης για το Βυζάντιο.

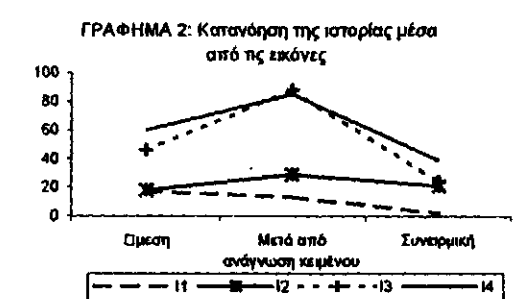
Τα εικονογραφικά στοιχεία παρουσιάζουν νοηματική συνάφεια με το περιεχόμενο των διδακτικών ενοτήτων εντός των οποίων τίθενται. Η σχέση αυτή είναι ιδιαίτερα έντονη στην περίπτωση των I1, I3 και I4 εγχειριδίων. Προβλήματα εμφανίζονται στο I2 εγχειρίδιο, όπου ένα μεγάλο μέρος των εικόνων του δεν σχετίζεται άμεσα με το νόημα των αντίστοιχων διδακτικών ενοτήτων (ποσοστό 14, 7%).

Στο Γράφημα 1 δίνεται η κατανομή των εικονογραφικών στοιχείων ανάλογα με τη λειτουργία που επιτελούν ως προς την προώθηση του νοήματος των κειμένων, τα οποία και συνοδεύουν. Από τη μελέτη των δεδομένων του Γραφήματος 1 προκύπτουν τα εξής: Οι εικόνες

των εγχειριδίων επδρούν θετικά στη στήριξη του νοήματος των κειμένων που συνοδεύουν ($\chi^2=45,09, df=6, p=0,0001$). Το μεγαλύτερο μέρος της εικονογράφησης τους αποτελείται από εικονικά στοιχεία που ενισχύουν νοηματικά τα κείμενα, καθώς αντανακλούν συγκεκριμένες απόψεις του περιεχομένου τους (αφηγηματική εικονογράφηση). Στις σελίδες των συγκεκριμένων βιβλίων αξιόλογος είναι ο αριθμός των εικόνων που επεκτείνουν το νόημα των κειμένων παρέχοντας επιπρόσθετες-συμπληρωματικές πληρο-

φορίες (ερμηνευτική εικονογράφηση). Και από την αυτόνομη ανάλυση καθενός από τα εξεταζόμενα διδακτικά βιβλία προκύπτει η ύπαρξη στατιστικά σημαντικής διαφοροποίησης των περιπτώσεων εικονογράφησης στο περιεχόμενο των Ι1, Ι3 και Ι4 ($p=0,0001$). Στα δύο τελευταία επικρατεί η αφηγηματική εικονογράφηση, ενώ αξιόλογος είναι και ο αριθμός των εικόνων μέσω των οποίων προβάλλονται επιπρόσθετες-συμπληρωματικές πληροφορίες. Τέλος, στο Ι2 αν και γίνεται προσπάθεια ώστε με τη χρήση της αφηγηματικής εικονογράφησης να ενισχυθεί το περιεχόμενο των διαφόρων κειμένων (ποσοστό 51,5%), σημαντικός είναι και ο αριθμός των εικόνων που παρέχουν διαφορετική και άσχετη προς τα εξεταζόμενα ζητήματα πληροφόρηση (19, 1%).

Στο Γράφημα 2 δίνεται η κατανομή των εικόνων ανάλογα με τον τρόπο που αυτές συμβάλλουν στην κατανόηση της ιστορικής γνώσης. Από τη μελέτη των στοιχείων του Γραφήματος αυτού συνάγονται τα εξής: Η στατιστική επεξεργασία των δεδομένων του Γραφήματος 2 έδειξε ότι

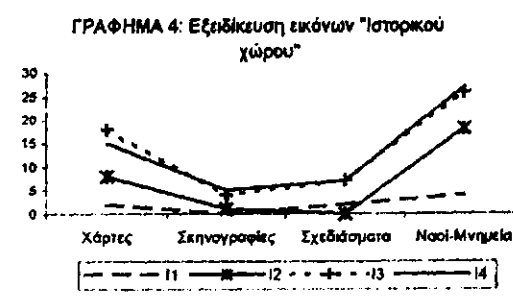
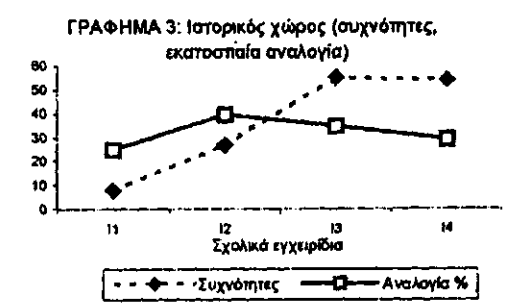
τα εξεταζόμενα εγχειρίδια συγκρινόμενα μεταξύ τους διαφέρουν σε βαθμό στατιστικά σημαντικό σχετικά με τον τρόπο που οι εικόνες τους επιδρούν στην κατανόηση της ιστορικής γνώσης ($p=0,0075$). Επικεντρώνοντας το ενδιαφέρον μας σε κάθε εγχειρίδιο χωριστά παρατηρούμε ότι υφίσταται στατιστικά σημαντική διαφοροποίηση στην περίπτωση των Ι1 ($p=0,0035$), Ι3 και Ι4 ($p=0,0001$) εγχειριδίων ως προς τον τρόπο που οι εικόνες συμβάλλουν στην προώθηση της ιστορικής γνώσης. Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι από το μεγαλύτερο μέρος των εικόνων του Ι1 τα ιστορικά μηνύματα προκύπτουν με φυσικό και άμεσο τρόπο (ποσοστό 53,1%). Τέτοια είναι η περίπτωση της απεικόνισης των «Μ. Κωνσταντίνου και Αγίας Ελένης» στην αρχή του αντίστοιχου κεφαλαίου (Ι1, σ. 28). Στο Ι1 μεγάλος είναι και ο αριθμός των εικόνων που για την κατανόησή τους απαιτείται η ανάγνωση των σχετικών κειμένων (ποσοστό 40,6%). Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του χάρτη, που παρουσιάζει τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία χωρισμένη με μια κάθετη γραμμή σε δύο τμήματα (Ι1, σ. 43). Αυτός μπορεί να κατανοηθεί από τους μαθητές μόνο μετά την ανάγνωση της διδακτικής ενότητας που αναφέρεται

στη διαίρεση του Ρωμαϊκού κράτους από τον Μ. Θεοδόσιο. Ελάχιστες, τέλος, στο Ι1 είναι οι εικόνες μέσω των οποίων μπορούν, κατά συνειρμικό τρόπο, οι μαθητές να οδηγηθούν στην ιστορική γνώση (ποσοστό 6, 3%). Δηλαδή, η συσχέτιση των νοημάτων μεταξύ εικόνας-κειμένου μπορεί να γίνει με μεταφορικό τρόπο και μετά την απαραίτητη κατανόηση της γνώσης, που προσφέρεται από το γραπτό λόγο. Ως τέτοιο παράδειγμα αναφέρουμε τη νοηματική συσχέτιση του κειμένου με τίτλο «Ο Ιουλιανός» και της εικόνας, που παρουσιάζει τον Άγιο Μερκούριο, έφιππο να τον καταδιώκει (Ι1, σ. 40). Εδώ, οι μαθητές, εφόσον κατακτήσουν γνωστικά το περιεχόμενο της συγκεκριμένης ενότητας, θα μπορούσαν με τη βοήθεια του δασκάλου τους, ενδεχομένως, να αντιληφθούν ότι ο Ιουλιανός δεν είναι αποδεκτός από την Εκκλησία, επειδή ακριβώς παρέβη τις αρχές και τις εντολές του Χριστιανισμού, ή αυτό και διώκεται από τον Άγιο Μερκούριο. Τέλος, το Ι2 είναι το μοναδικό εγχειρίδιο, από αυτά που προσεγγίζουμε, στο οποίο υπάρχουν εικόνες, που δεν προωθούν την κατανόηση της προσφερόμενης ιστορικής γνώσης (ποσοστό 10, 3%). Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της παράθεσης δύο σύγχρονων φωτογραφιών του ναού του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης στο πλαίσιο της διδακτικής ενότητας με τίτλο «Ο Μ. Θεοδόσιος τελευταίος αυτοκράτορας του αδιαίρετου ρωμαϊκού κράτους» (Ι2, σ. 58).

Σχετικά με την ποιότητα του οπτικού λόγου, που αναλύουμε, σημειώνουμε ότι όσον αφορά τη χρωματική υφή, το σύνολο των εικόνων του Ι1 ήταν ασπρόμαυρες. Οι τελευταίες στο Ι2 περιορίζονται σημαντικά (ποσοστό 30, 88%), ενώ το σύνολο σχεδόν της εικονογράφησης στα Ι3 και Ι4 απαρτίζεται από έγχρωμες εικόνες (Ι3:95,56% και Ι4:96,73%). Άλλωστε έχει διατυπωθεί ότι η κατανόηση των πληροφοριών διευκολύνεται με τη χρήση έγχρωμων εικόνων (Ostergaard & Davidoff, 1985). Όσον αφορά τη δομή των εικόνων ως οπτικού λόγου παρατηρούμε ότι στα σύγχρονα εγχειρίδια και σε αντίθεση με την πρακτική που επικρατούσε στα Ι1 και Ι2 επιλέγεται η τοποθέτηση εικονικών στοιχείων που δεν συνοδεύονται από λεκτικό επεξηγηματικό μέρος (Ι3:29% - Ι4:19,56%). Στο Γράφημα 3 γίνεται η απεικόνιση της κατηγορίας «1. Ιστορικός χώρος» στην περίπτωση των εξεταζόμενων εγχειριδίων. Στο Γράφημα 4 δίνεται η εξειδίκευση των περιπτώσεων της κατηγορίας «1», όπως αυτές προκύπτουν από τα ευρήματα της ποιοτικής ανάλυσης περιεχομένου του σχετικού ερευνητικού υλικού.

Από τη μελέτη των στοιχείων των Γραφημάτων 3 και 4 προκύπτουν τα εξής: Ο ιστορικός χώρος απεικονίζεται περισσότερο στο περιεχόμενο των Ι2 και Ι3 εγχειριδίων (ποσοστό 39,7% και 34,8% αντίστοιχα έναντι των

11:25% και 14:29,3%). Η παρουσίαση του ιστορικού χώρου γίνεται, κυρίως, μέσα από την παράθεση φωτογραφιών που δείχνουν χριστιανικούς ναούς, αρχαιολογικούς χώρους ή μνημεία πολιτισμού και, κατά δεύτερο λόγο, μέσα από χάρτες. Οι τελευταίοι αυξάνονται σταδιακά όσο βαίνουμε από τα εγχειρίδια των προγενέστερων ιστορικών περιόδων στα σύγχρονα. Η αναπαράσταση του ιστορικού χώρου μέσω σκηνογραφιών είναι σπάνια στις σελίδες των 12, 13 και 14 εγχειριδίων ενώ στην περίπτωση του 11 απουσιάζει. Ως σκηνογραφίες θεωρούμε τις εικόνες που αποτυπώνουν τη δράση προσώπων σε συγκεκριμένα σημεία του ιστορικού χώρου. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η μικρογραφία που παρουσιάζει τους Σταυροφόρους να καταλαμβάνουν την Πόλη, ενώ οι υπερασπιστές μαχόμενοι επί των τειχών επιχειρούν να τους αποκρούσουν (12, σ. 137 - 13, σ. 162 - 14, σ. 116). Τέλος, στα 11, 13 και 14 εγχειρίδια υπάρχει μικρός αριθμός εικόνων στις οποίες ο ιστορικός χώρος απεικονίζεται μέσα από σχεδιάσματα-σκαριφήματα συγκεκριμένων ιστορικών τοποθεσιών. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση του «ιερού» παλατιού στην Κωνσταντινούπολη και των γύρω από αυτό κτισμάτων (11, σ. 95 - 13, σ. 52 - 14, σ. 41).

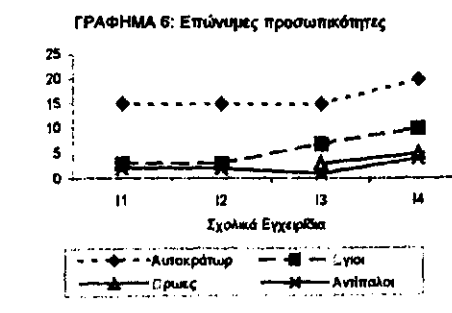
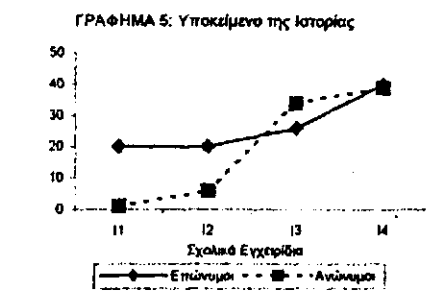

Η απεικόνιση του ιστορικού χρόνου γίνεται με γραμμικό τρόπο και απαντάται μόνο στις σελίδες των 13 και 14 εγχειριδίων. Στη γραμμή του χρόνου σημειώνονται κάποιες χρονολογίες-σταθμοί με στόχο την ανάδειξη σημαντικών ιστορικών γεγονότων, όπως και κάποιες κρίσιμες ιστορικές περιόδους για τη ζωή και την επιβίωση της Αυτοκρατορίας. Στην πρώτη περίπτωση διακρίνουμε τις χρονολογίες: 313 (13: Διάταγμα ανεξιθρησίας), 330 (εγκαίνια της Πόλης), 395 (διαίρεση αυτοκρατορίας επί Θεοδοσίου Α'), 532 (στάση του Νίκα), 537 (εγκαίνια Αγίας Σοφίας) και

1261 (ανάκτηση της Πόλης). Στη δεύτερη περίπτωση γίνεται η απεικόνιση του ιστορικού χρόνου στη μακρά διάρκεια με την ανάδειξη των εξής περιόδων: 6ος αι. (αι. Ιουστινιανού), 7ος - 11ος αι. (Αραβική απειλή), 6ος, 9ος, 11ος αι. (Βυζάντιο και Σλάβοι), 9ος - 10ος αι. (Βούλγαροι, Ρώσοι και Βυζάντιο), 9ος - 11ος αι. (περίοδος ακμής) και 13ος - 14ος αι. (οθωμανική απειλή - κατάνυξη της Β.Α.).

Η παρέμβαση του Θεού στην ιστορία παρουσιάζεται στα Ι1, Ι2 και Ι4 με μικρό αριθμό εικονογραφημάτων. Από την ποιοτική ανάλυση του σχετικού ερευνητικού υλικού προκύπτει ότι φανεράνονται οι αντιλήψεις των ανθρώπων της βυζαντινής περιόδου περί της «ελέω Θεού βασιλείας». Και τούτο μέσα από εικόνες που δείχνουν το Χριστό να ευλογεί τους αυτοκράτορες Κωνσταντίνο Πορφυρογέννητο (Ι1), Βασίλειο Β' (Ι1, Ι4), Αλέξιο Α' Κομνηνό (Ι1, Ι4) και Όθωνα Β' της Γερμανίας με τη Βυζαντινή σύζυγό του Θεοφανώ (Ι1, Ι4). Επίσης, το Θείο εμφανίζεται να παρεμβάινει στην ιστορία είτε καθοδηγητικά (Ι1, Ι2, Ι4: περίπτωση, Μ. Κωνσταντίνου) είτε σωτηριολογικά (Ι4: περιπτώσεις πολιορκιών της Πόλης).

Στο Γράφημα 5 γίνεται η ταξινόμηση του ερευνητικού μας υλικού στις περιπτώσεις της κατηγορίας «3. Υποκείμενο της ιστορίας». Στο Γράφημα 6

φανεράνεται η ταυτότητα των επώνυμων προσωπικοτήτων, που απεικονίζονται στα εξεταζόμενα εγχειρίδια.

Από τη στατιστική επεξεργασία των στοιχείων του Γραφήματος 5 προκύπτει ότι τα βιβλία που μελετάμε διαφέρουν σε βαθμό στατιστικά σημαντικό σχετικά με τον τύπο των προσώπων που προβάλλονται στις εικόνες τους ($p=0,00004$). Στα Ι1 και Ι2 υπερτερούν οι επώνυμες προσωπικότητες. Οι επιλογές αλλάζουν στην περίπτωση των Ι3 και Ι4, όπου επιχειρείται η ανάδειξη όψεων της βυζαντινής καθημερινότητας. Έτσι, στο προσκήνιο της ιστορίας έρχεται ο «ανώνυμος» Βυζαντινός, που απεικονίζεται σε

στιγμές εργασίας, αναψυχής ή οικογενειακής θαλπωρής, αλλά και ως στρατιώτης που αναμετράται με τους εχθρούς για την υπεράσπιση της Β.Α.

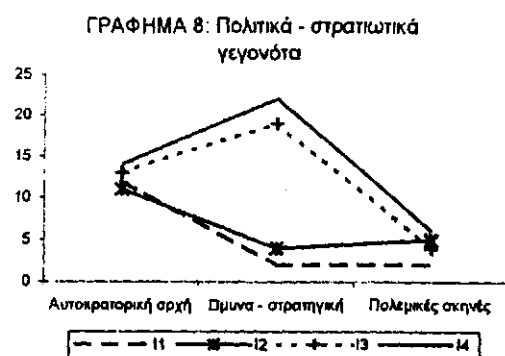
Από τη μελέτη των στοιχείων του Γραφήματος 6 προκύπτει ότι στα εξεταζόμενα εγχειρίδια κυρίαρχες είναι οι μορφές σημαντικών αυτοκρατόρων (Μ. Κωνσταντίνος, Ιουλιανός, Θεοδόσιος Α', Ιουστινιανός, Ηράκλειος, Λέων Γ', Βασίλειος Β' και Κωνσταντίνος ΙΑ' Παλαιολόγος) και αυτοκρατορισσών (Ευδοκία, Θεοδώρα σύζυγος του Ιουστινιανού, βυζαντινή πριγκίπισσα Θεοφανώ που νυμφεύθηκε τον Γερμανό Όθωνα Β'). Στη συνέχεια ακολουθούν ποσοτικά οι εικόνες σημαντικών εκκλησιαστικών προσωπικοτήτων (Πατέρες της Εκκλησίας, Αγία Ελένη, φωτιστές Σλάβων: Κωνσταντίνος και Μεθόδιος). Βυζαντινοί ήρωες εικονίζονται για πρώτη φορά στα Ι3 και Ι4 μέσα από την παράθεση ελάχιστων εικονογραφημάτων, που εντοπίζονται στις μορφές των ακριτών με κορυφαίο το Διγενή Ακρίτα. Στο περιεχόμενο των εγχειριδίων, που μελετάμε, πολύ μικρός είναι ο αριθμός των εικόνων στις οποίες απεικονίζονται ξένοι ηγέτες. Πρόκειται για τους Μωάμεθ Β' Πορθητή (Ι1, Ι3, Ι4), Γερμανό Όθωνα Β' (Ι1, Ι4), Μωάμεθ τον Προφήτη (Ι4) και Βουλγάρους ηγεμόνες Κρούμμο και Σαμουήλ (Ι2).

Στο Γράφημα 7 δίνεται η κατανομή των εικόνων στις περιπτώσεις της κατηγορίας «5. Αξιωμαθόμενα γεγονότα». Από τη μελέτη των στοιχείων του Γραφήματος αυτού προκύπτει ότι προβάλλονται κυρίως πολιτικά - στρατιωτικά γεγονότα και έργα πολιτισμού. Πιο συγκεκριμένα, στο Ι1 κυριαρχούν τα εικονικά στοιχεία, που αναφέρονται σε πολιτικά - στρατιωτικά γεγονότα (ποσοστό 57,1%) και κατά δεύτερο λόγο εντοπίζονται εικόνες που φανερώσουν όψεις του βυζαντινού πολιτισμού (ποσοστό 28,6%). Από τις σελίδες του Ι1 απουσιάζουν εικόνες σχετικά με την εκκλησιαστική δραστηριότητα και την «καθημερινότητα» του βυζαντινού ανθρώπου. Στην περι-

πτωση του Ι2 προβάλλονται κατά σειρά ποσοτικής παρουσίας κυρίως εικόνες που αναφέρονται στις περιπτώσεις «5.3. Βυζαντινός πολιτισμός» (37,5%) και «5.1. Πολιτικά - στρατιωτικά γεγονότα» (32,8%). Οι εικόνες του Ι3 εντάσσονται, κατά σειρά ποσοτικής εμφάνισης, στις υποκατηγορίες: «5.3. Βυζα-

ντινός πολιτισμός» (32,6%), «5. 1. Πολιτικο-στρατιωτικά γεγονότα» (26,7%) και «5.6. Καθημερινότητα, ήθη - έθιμα και λαϊκή δημιουργία» (17%). Ανάλογα είναι τα ευρήματά μας και στην περίπτωση του I4 εγχειρι-

δίου.

Στο Γράφημα 8 δίνεται η κατανομή των εικόνων των εγχειριδίων που εξετάζουμε στις περιπτώσεις της υποκατηγορίας «5.1. Πολιτικά - στρατιωτικά γεγονότα». Από τη μελέτη των στοιχείων του Γραφήματος αυτού προκύπτει ότι στα I1 και I2 εγχειρίδια τίθενται κυρίως εικόνες

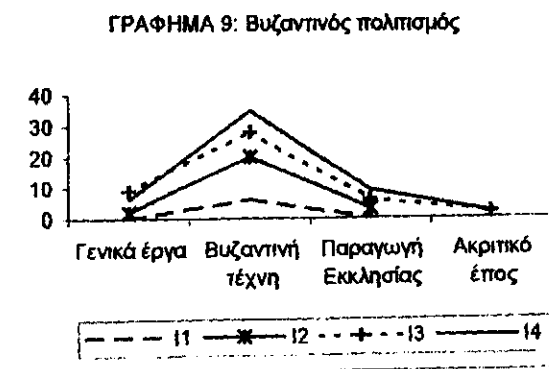
που παραπέμπουν στην «αυτοκρατορική αρχή και εξουσία». Αντίθετα στο περιεχόμενο των I3 και I4 υπερτερούν τα εικονικά στοιχεία, που φανερώνουν όψεις της «άμυνας, στρατηγικής και των εξοπλισμών».

Από την ποιοτική ανάλυση των σχετικών ερευνητικών μας δεδομένων προκύπτουν τα ακόλουθα: Στα εξεταζόμενα εγχειρίδια οι μορφές των σημαντικών αυτοκρατόρων δίνονται κυρίως μέσα από ατομικές εικονικές αναπαραστάσεις τους (φωτογραφίες με γλυπτές απεικονίσεις: βλ. I1, Ηράκλειος, σ. 66 - ζωγραφικές εικόνες: βλ. I2, Κωνσταντίνος ΙΑ', σ. 163 - εικόνες νομισμάτων: βλ. I2, Λέων Γ', σ. 100). Με τις συγκεκριμένες εικόνες επιχειρείται η ανάδειξη της σημαντικότητας των αυτοκρατόρων στην ιεραρχική εξουσιαστική δομή και τη ζωή της Β.Α. Αυτό είναι ιδιαίτερα φανερό στην περίπτωση των λίγων σκηνογραφικών απεικονίσεών τους, όπου παρουσιάζονται να προεξάρχουν των προσώπων που τους πλαισιώνουν. Ενδεικτικό είναι το παράδειγμα του ψηφιδωτού της Ραβέννας που δείχνει τον Ιουστινιανό με την ακολουθία του (I1, σ. 51 - I4, σ. 52). Για την αποτροπή των εχθρικών επιθέσεων σημαντική ήταν η οργάνωση της άμυνας της Β.Α., η οποία στο περιεχόμενο των εγχειριδίων φανερώνεται με εικόνες από τα τείχη ή την οχύρωση της Πόλης και της Θεσσαλονίκης (I3 και I4). Επίσης, το υγρό πυρ, που εκτοξεύεται και από πλοία, εμφανίζεται ως σημαντικό αμυντικό κι επιθετικό όπλο των Βυζαντινών (I2, σ. 92 - I3, σ. 103 - I4, σ. 75). Η επιβίωση της Β.Α. σχετιζόταν και με την εξασφάλιση της ναυτικής ισχύος, γι' αυτό και παρατίθενται εικόνες Βυζαντινού δρόμωνα, όπως και πλοίων αντίπαλων εθνών (Βενετών, Νορμανδών). Απόψεις της στρατηγικής τακτικής των Βυζαντινών δίνονται

κυρίως στις σελίδες των Ι3 και Ι4 εγχειριδίων. Εδώ, μέσα από την παράθεση χαρτών φανερώονται οι κινήσεις των Βυζαντινών για την αντιμετώπιση των αντιπάλων τους επί Ιουστινιανού και Ηρακλείου. Σηγές στρατιωτικών αναμετρήσεων εντοπίζονται στις σελίδες των εγχειριδίων, που εξετάζουμε, και αναφέρονται στην προσπάθεια επικράτησης του Μ. Κωνσταντίνου (Ι1, Ι2, Ι3) και στις συγκρούσεις των Βυζαντινών με τους Βούλγαρους (Ι2, Ι4), τους σταυροφόρους (Ι2, Ι3, Ι4) και τους Τούρκους (Ι3, Ι4).

Η υποκατηγορία «5.2. Θρησκευτική - εκκλησιαστική δραστηριότητα» ανιχνεύεται περισσότερο στις σελίδες των Ι3 και Ι4 εγχειριδίων. Σε αυτά εκτός από την απεικόνιση των μορφών διαφόρων Αγίων φανερώνονται η ιεραποστολική δραστηριότητα της Εκκλησίας για τη διάδοση του Χριστιανισμού στους Σλάβους και Βούλγαρους (Ι2, Ι3, Ι4) και το φιλανθρωπικό έργο της Εκκλησίας για την περίθαλψη των Βυζαντινών ανθρώπων (Ι3, Ι4). Η Εκκλησία εμφανίζεται να βοηθά το κράτος στην επίτευξη των στόχων του (Ιουστινιανός και το ζήτημα του μεταξίου: Ι3, σ. 74 - Ι4, σ. 54). Αλλά και ο αυτοκράτορας εμφανίζεται να ρυθμίζει τα θρησκευτικά ζητήματα των υπηκόων του (Ιουλιανός: αναβίωση της αρχαίας θρησκείας, Ίσαυροι: οικονομία).

Στο Γράφημα 9 δίνεται η κατανομή των εικόνων στις περιπτώσεις της υποκατηγορίας «5.3. Βυζαντινός πολιτισμός». Από τη μελέτη των στοιχείων του συγκεκριμένου Γραφήματος προκύπτει ότι σε όλα τα εξεταζόμενα εγχειρίδια το βάρος δίνεται κυρίως στην ανάδειξη της βυζαντινής τέχνης, που διακρίνεται για το θρησκευτικό της χαρακτήρα - προσανατολισμό. Από την ποιοτική σημειολογική ανάλυση του σχετικού εικονικού υλικού προκύπτουν τα εξής: Στο πλαίσιο της Β.Α. ακολουθούνται τα Ρωμαϊκά πρότυπα, γεγονός που αποτυπώνεται στα οικοδομήματα και τη διακόσμηση της νέας πρωτεύουσας, ενώ και τα ιπποδρομακά θεάματα αποτελούσαν σημαντικό

πολιτιστικό γεγονός για τους κατοίκους της Πόλης (Ι3, Ι4). Η βυζαντινή τέχνη φανερώνεται μέσα: α) από πλήθος φωτογραφιών ναών, που παρουσιάζουν την εξέλιξη της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής κατά την ιστορική πορεία της Β.Α., και β) από εικόνες που δεί-

χνουν σημαντικά έργα αγιογραφικής και ψηφιδογραφικής τέχνης. Στο περιεχόμενο των εγχειριδίων που εξετάζουμε εξαιρετική σημασία δίνεται στην ανάδειξη του βυζαντινού αρχιτεκτονικού ρυθμού μέσα από την παρουσίαση του ναού της Αγίας Σοφίας, που θεωρείται ως το κέντρο της ορθοδοξίας και του βυζαντινού χριστιανισμού. Η πνευματική παραγωγή της Εκκλησίας εντοπίζεται στο χώρο της βυζαντινής εκκλησιαστικής μουσικής, της μικροτεχνίας και της διάσωσης σε χειρόγραφα πολλών έργων αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων. Το ακριτικό έπος ανιχνεύεται μόνον στο περιεχόμενο των Ι3 και Ι4 όπου παρουσιάζεται η εικόνα λυράρη να το τραγουδά.

Έπειτα, όσον αφορά την υποκατηγορία «5.4. Παρουσία και πολιτισμική δημιουργία άλλων λαών» αξιόλογα έργα πολιτισμού εντοπίζονται στις περιπτώσεις των Αράβων και των Βενετών. Η πολιτισμική δημιουργία των Αράβων αισθητοποιείται μέσα από φωτογραφίες μουσουλμανικών τεμενών, όπως είναι η αυλή των Λεόντων στην Αλάμπρα (Ι2). Στην περίπτωση των Ενετών έχουμε την ανέγερση φρουριών σε διάφορα σημεία του ελλαδικού χώρου, όπως είναι τα κάστρα της Μεθώνης (Ι2, σ. 149) και της Χώρας Κυθήρων (Ι3, σ. 164 – Ι4, σ. 115). Η παρουσία των Βουλγάρων στις εικόνες, που εξετάζουμε, φανερώνει το πολεμικό τους πνεύμα και το γεγονός της αναπαράθεσής τους με τη Β.Α. σε συγκεκριμένες ιστορικές περιόδους. Επιπλέον, οι εικόνες που αναφέρονται στους Οθωμανούς φανερώνουν την κατακτητική τους ορμή (Ι2, Ι3, Ι4: μεταφορά πλοίων στον Κεράτιο κόλπο από τη στεριά) και το σκληρό κι αδιάστατο χαρακτήρα τους (Ι3, Ι4: Παιδομάζωμα).

Οι εικόνες που εντάσσονται στην υποκατηγορία «5.5. Καθημερινότητα, ήθη - έθιμα, λαϊκός πολιτισμός» εμφανίζονται στις σελίδες των Ι3 και Ι4 εγχειριδίων και απεικονίζουν την καθημερινή εργασιακή απασχόληση του Βυζαντινού, που συνδεόταν με την καλλιέργεια της γης, την αλιεία και την κτηνοτροφία. Για την προσέγγιση της ηθογραφίας των Βυζαντινών χρησιμοποιούνται εικόνες που δείχνουν τη ζωή στο πλαίσιο της οικογένειας, τη διασκέδαση στο πλαίσιο της κοινότητας που συνδεόταν στενά με το χώρο της Εκκλησίας και τη συνήθεια γραφής συνθημάτων σχετικών με τις αθλητικές προτιμήσεις, γεγονός που αποτελεί δείγμα διαχρονικής συμπεριφοράς. Ο λαϊκός πολιτισμός, τέλος, φανερώνεται μέσα από εικόνες που παρουσιάζουν δημιουργήματα της αργυροχρυσοχοΐας και της υφαντικής λαϊκής τέχνης.

Από την ποσοτική και ποιοτική ανάλυση και επεξεργασία του ερευνητικού υλικού, που προηγήθηκε, παρατηρείται η βαθμιαία αύξηση της σημασίας των εικονικών στοιχείων για την προώθηση της σχολικής ιστορικής γνώσης για το Βυζάντιο. Η κίνηση αυτή ανταποκρίνεται στα διεθνή πρότυ-

πα σχετικά με τον αυξανόμενο ρόλο της εικόνας στη διδακτική πράξη (Woodward, 1989). Τα εικονογραφικά στοιχεία των εγχειριδίων, τα οποία προσεγγίσαμε, θα μπορούσαν υπό προϋποθέσεις, που συνδέονται αναπόσπαστα με τους κατάλληλους διδακτικούς χειρισμούς από την πλευρά του εκπαιδευτικού, να λειτουργήσουν θετικά όσον αφορά την παρουσίαση και κατανόηση της ιστορικής γνώσης για το Βυζάντιο από τους μαθητές του δημοτικού σχολείου.

5. Συμπεράσματα

Σύμφωνα με τα όσα εξετάσαμε παραπάνω καταλήγουμε στις ακόλουθες συμπερασματικές διατυπώσεις:

- Τα σχολικά εγχειρίδια Βυζαντινής ιστορίας, που μελετήσαμε, διαφέρουν σε σημαντικό βαθμό μεταξύ τους ως προς τον παράγοντα της εικονογράφησης. Και τούτο καθώς παρατηρείται η προοδευτική τάση αύξησης και ποιοτικής βελτίωσης των εικονικών στοιχείων στις σελίδες τους. Πρόκειται για ένα γεγονός, που ακολουθεί τις αλλαγές στα Αναλυτικά Προγράμματα του ιστορικού μαθήματος και που συνοδεύεται από τη μετατόπιση του κέντρου βάρους στη διδασκαλία από το δάσκαλο (μετωπική διδασκαλία) στο μαθητή. Έτσι, στη σύγχρονη εποχή επιχειρείται η ενεργός συμμετοχή του τελευταίου στη μαθησιακή διαδικασία και μέσα από την προσπάθεια διδακτικής αξιοποίησης όλων των πηγών του περιεχομένου των σχολικών εγχειριδίων, που παρέχουν ιστορικές γνώσεις, μεταξύ των οποίων είναι και οι εικόνες.
- Οι εικόνες ενισχύουν σημαντικά το περιεχόμενο των κειμένων, που συνοδεύουν, ενώ η κατανόηση της ιστορικής γνώσης μέσα από αυτές προωθείται, κυρίως, μετά από τη μελέτη των σχετικών κειμένων.
- Η απεικόνιση των σημαντικών προσωπικοτήτων μειώνεται προοδευτικά στο περιεχόμενο των εγχειριδίων, που εξετάσαμε, προς όφελος του ανωνύμου ανθρώπου της βυζαντινής περιόδου. Κι αυτό χωρίς να μεταβάλλεται η εικόνα του ατόμου και ειδικά του Αυτοκράτορα ως καθοριστικού παράγοντα για την κατεύθυνση των ιστορικών πραγμάτων.
- Αξιόλογη είναι η προσπάθεια παρουσίασης του ιστορικού χώρου στις σελίδες των εγχειριδίων της Β.Α., που εξετάσαμε, ενώ εικόνες που φανερώνουν τον ιστορικό χρόνο εντοπίζονται μόνον στα σύγχρονα διδακτικά βιβλία (I3 και I4).
- Οι εικόνες εστιάζονται, κυρίως, σε διάφορες απόψεις του βυζαντινού πο-

λιτισμού, όπως και στην παρουσίαση στοιχείων που αναφέρονται σε συγκεκριμένα πολιτικά και στρατιωτικά γεγονότα. Επιπλέον, σημαντικό μέρος της εικονογράφησης των σύγχρονων εγχειριδίων αφιερώνεται στην προβολή της καθημερινότητας των βυζαντινών ανθρώπων και έρχεται ως αποτέλεσμα των μεταρρυθμιστικών παρεμβάσεων στο ιστορικό μάθημα κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1980. Πρόκειται, δηλαδή, για την υιοθέτηση και την εφαρμογή στην ελληνική σχολική ιστοριογραφία των επιστημονικών επιλογών της σχολής των Annales σχετικά με την εστίαση του ενδιαφέροντος στο μικροεπίπεδο και την ταυτόχρονη ανάδειξη στο προσκήνιο της ιστορίας του απλού ανθρώπου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ζακυνθός, Δ. Α. (1989) *Βυζαντινή Ιστορία 324-1071* (Αθήνα - Γιάννενα, Δωδώνη).
- Κουστουράκης, Γ. (1992) Η εικόνα στα εγχειρίδια του μαθήματος της Αγωγής της Ε' Δημοτικού: Γνωστική προσέγγιση, *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, 66, σελ. 40-50.
- Κουστουράκης, Γ. (1998) Το εικονικό στοιχείο στο σχολικό εγχειρίδιο της Ορθόδοξης Χριστιανικής Αγωγής της Ε' Δημοτικού: Μια γλώσσα παράλληλη ή συμπληρωματική προς το γραπτό λόγο; Στο Χ. Τερέζης & Γ. Κουστουράκης (Επιμ.) *Θέματα Χριστιανικής Ερμηνευτικής και Αγωγής*, σελ. 95-120 (Πάτρα, Εκδ. Πανεπιστημίου Πατρών).
- Μαρτινίδης, Π. (1991) «Κόμικς». *Τέχνη και τεχνικές της εικονογράφησης* (Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις ΑΣΕ Α.Ε.).
- Παρασκευόπουλος, Ν.Ι. (1984) *Στοιχεία περιγραφικής και επαγωγικής στατιστικής* (Αθήνα).
- ΥΠ.Ε.Π.Θ. (1969) *Ωρολόγιον και Αναλυτικόν Πρόγραμμα μαθημάτων Δημοτικού Σχολείου* (Αθήνα, Εκδ. Διδακταλικής Ομοσπονδίας Ελλάδος).
- ΥΠ.Ε.Π.Θ. (1977) *Αναλυτικό και Ωρολόγιο Πρόγραμμα Μαθημάτων του Δημοτικού Σχολείου* (Αθήνα, Εθνικό Τυπογραφείο).
- ΥΠ.Ε.Π.Θ., Κ.Ε.Μ.Ε. (1981) *Οδηγίες για τη χρήση των διδακτικών βιβλίων, τη διδακτέα ύλη και τη διδασκαλία των μαθημάτων του Δημοτικού Σχολείου* (Αθήνα).
- ΥΠ.Ε.Π.Θ., Π.Ι. (1988) *Στα Βυζαντινά χρόνια. Ιστορία Ε' τάξης. Βιβλίο για το Δάσκαλο* (Αθήνα, Ο.Ε.Δ.Β.).
- Χριστοφλοπούλου, Α. (1978) Το Βυζαντινό Πολίτευμα, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Ζ', σελ. 254-273 (Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών).
- Ahlgweiler-Γλύκατζη, Ε. (1992α) *Η πολιτική ιδεολογία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας / Μτφρ. Τ. Δρακοπούλου* (Αθήνα, Ψυχογός).
- Ahlgweiler-Γλύκατζη, Ε. (1992β) *Μοντερνισμός και Βυζάντιο* (Αθήνα: Ίδρυμα Γουλιανδρή-Χορν).
- Alleman, J. & Brophy, J. (1994) Trade-Offs embedded in the literary approach to early elementary social studies, *Social Studies and the Youth Learner*, 6, 3, σελ. 6-8.
- Barths, R. (1981) Στοιχεία Σημειολογίας / Μτφρ. Κ. Παπαγιώργης. Στο *Κείμενα Σημειολο-*

- γίας, σελ. 55-135 (Αθήνα, Νεφέλη).
- Baynes, N. H. & Moss, H. St. L. B. (Επιμ.) (1983) *Βυζάντιο. Εισαγωγή στο Βυζαντινό Πολιτισμό* / Μτφρ. Δ. Ν. Σακκά (Αθήνα, Παπαδήμας).
- Beck, H. -G. (1992) *Η Βυζαντινή Χιλιετία* / Μτφρ. Δ. Κούρτοβικ (Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ.).
- Bellmer, H. (1993) *Η ανατομία της εικόνας* / Μτφρ. Σ. Τριανταφύλλου (Αθήνα, Άρκτος).
- Berger, J. (1993) *Η Εικόνα και το Βλέμμα* / Μτφρ. Ζ. Κονταράτου (Αθήνα, Οδυσσεύς).
- Fox, R. L. (1988) *Pagans and Christians in the Mediterranean from the Second Century AD to the Conversion of Constantine* (London-N.Y., Penguin Books).
- Kress, G. & van Leeuwen, T. (1998) *Reading Images: The Grammar of Visual Design*, (London, Routledge).
- Krippendorff, K. (1980) *Content Analysis. An Introduction to its Methodology* (Newbury Park, Sage Publ.).
- Loftus, G. R. & Loftus, E. F. (1988) *Essence of Statistics* (New York, Alfred A. Knopf).
- Mango, C. (1988) *Βυζάντιο - Η αυτοκρατορία της Νέας Ρώμης* / Μτφρ. Δ. Τσουγκαράκη (Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ.).
- Moniot, H. (2002) *Η Διδακτική της Ιστορίας* / Μτφρ. Ε. Κάννερ (Αθήνα, Μεταίχμιο).
- Ostergaard, A. L. & Davidoff, J. B. (1985) Some effects of color on naming and recognition, *Memory and Cognition*, 11, σελ. 579-587.
- Peek, J. & Jans, M. W. (1985) Delayed retention of orally presented text with pictorial support, *British Journal of Educational Psychology*, 57, σελ. 412-416.
- Roux, A. (1970), *La bande dessinée peut être éducative* (Paris, Ed. de l' Ecole).
- Runsman, S. (1969) *Βυζαντινός Πολιτισμός* / Μτφρ. Δ. Δετζώρτζη (Αθήνα, Γαλαξίας).
- Shulevitz, U. (1985) *Writing with pictures: how to write and illustrate children's books* (N.Y., Watson - Guptill Publ.).
- Spink, J. (1990) *Τα παιδιά ως αναγνώστες* / Μτφρ. Κ. Ντελόπουλος (Αθήνα, Καστανιώτης).
- Stray, C. (1993) QUA NOMINOR LEO: Vers une sociologie historique du manuel, *Histoire de l' education*, 58, σελ. 71-102.
- Treadgold, W. (1997) *A History of the Byzantium State and Society* (Stanford, CA, Stanford Univ. Press).
- Weber, R. H. (1990) *Basic Content Analysis* (London, Sage Publ.).
- Woodward, A. (1989) Learning by Pictures: Comments on Learning, Literacy and Culture, *Social Education*, 53, 2, σελ. 101-102.
- Vryonis, Sp. Jr. (1991) Introductory Remarks on Byzantine Intellectuals and Humanism, *Skepsis*, II, σελ. 104-140.